

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ · 4 · 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових

досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- УШКОВА Ю. В. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки
- САВЕЛЬЄВА К. С. Сцена з жертвним биком на вотивному рельєфі з Тіри
- СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Деякі аспекти взаємовпливу давньоруської та сіверянської гончарних традицій
- ПОГОРЖЕЛЬСЬКА І. В., ГОРБАНЕНКО С. А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень

Articles

- 5 USHKOVA Yu. V. Anthropological Composition of the Yamna Culture Population of the North Pontic Region: Intragroup Analysis of the Male Sample
- 21 SAVELIEVA K. S. The Scene with a Sacrificial Bull Depicted on a Votive Relief from Tyras
- 33 SOROKIN S. O., SYTYI Yu. M. Some Aspects of the Interaction of Ancient Rus and Severians Pottery Traditions
- 49 POHORZHESKA I. V., GORBANENKO S. A. Slavic Textiles of the Last Quarter of the 1st Millennium AD: Study Results

Нові відкриття та знахідки

- БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О., ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області
- ДЯЧЕНКО Д. Г. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів

Discoveries and Recent Finds

- 60 BOBROVSKYI T. A., NECHYTAILO P. O., HOLUB V. M., TYMCHUK D. V. Find of an Ancient Rus Lead Letter at Polonne in Khmelnytskyi Oblast
- 72 DIACHENKO D. H. Interpretation of T-shaped Antler Artefact from Ostriv Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д.
Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці
у середньому Подністров'ї

83

Publication of Archaeological Material

HUTSALA.F., HUTSAL V.A., MOHYLOVO.D.
A Mound of the Early Scythian Period near Shut-
nivtsi Village in Middle Dnister Region

Дискусії

ГАСКЕВИЧ Д. Л. Про ще одну концепцію
«неоліту» із рисами постмодернізму

105

Discussions

HASKEYVYCH D. L. On One More Concept of
“Neolithic” Based on the Postmodernism Approach

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Про кавказьку міграцію та
українську неолітизацію

120

ZALIZNIAK L. L. About Caucasian Migration and
Ukrainain Neolithization

Історія науки

РУСЯЄВА А. С., КУЗЬМИЩЕВ О. Г.
Олександр Миколайович Карасьов – визначний
дослідник Ольвії Понтійської (до 120-ліття)

129

History of Science

RUSIAIEVA A. S., KUZMISHCHEV O. H.
Oleksandr Mykolaiovych Karasiov — Prominent Re-
searcher of Olbia Pontica (on the 120th Anniversary)

АБАШИНА Н. С. Дослідник Успенського
собору Києво-Печерської лаври: до 120-річчя
від дня народження М. В. Холостенка

137

ABASHYNA N. S. Researcher of the Cathedral of
the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra: to the
120th Anniversary of the Birth of M. V. Kholostenko

Хроніка

Антропология і біоархеология України на
міжнародному антропологічному форумі в
м. Базель, Швейцарія, 11—12 листопада 2022 р.

148

News Review

Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine at the
International Anthropological Forum in Basel, Swit-
zerland, November 11—12, 2022

До 75-річчя Костянтина Михайловича Гупала
(1947—2010)

149

To the 75th anniversary of Kostiantyn Mykhailovych
Hupalo (1947—2010)

Пам'яті Якова Петровича Гершковича

151

In Memoriam of Yakiv Petrovych Hershkovych

Пам'яті Гочі Ревазовича Цецхладзе

152

In Memoriam of Gocha Revazovych Tsetskhladze

Алфавітний покажчик змісту журналу
«Археологія» за 2022 рік

153

Index of Publications in *Arheologia Journal*
in 2022

© А. С. РУСЯЄВА, О. Г. КУЗЬМІЩЕВ* 2022

ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ КАРАСЬОВ – ВИЗНАЧНИЙ ДОСЛІДНИК ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ (ДО 120-ЛІТТЯ)

Стаття присвячена визначному археологу — Олександрові Миколайовичу Карасьову. Окреслюється його непростий життєвий шлях, який дотепер практично не був висвітлений у літературі. Розглядаються його головні наукові досягнення та публікації з вивчення Ольвії Понтійської.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія Понтійська, історія археології, Олександр Миколайович Карасьов, Центральний теменос, храм, вітвар, реконструкція.

В античній ойкумені існувало чимало поселень із назвою Ольвія. Однак найвідомішим у сучасному науковому світі стало давньогрецьке місто Ольвія Понтійська, розташоване на півдні України — у регіоні найвіддаленішому від її метрополії Мілет в Іонії та від високорозвинених еллінських культурних центрів. Упродовж двох століть тут відкрито численні пам'ятки різного типу, вивчення і публікація яких прославили Ольвію та привернули до неї увагу багатьох учених іноземних країн. Проте найбільшою мірою вирізняється монументальний кам'яний вітвар, який вже близько шістдесяти років є своєрідним культовим символом Ольвії. Відкриття цієї славетної пам'ятки, як і багатьох інших унікальних пам'яток, належить визначним дослідникам, прекрасним археологам та вчителям — Олександрові Миколайовичу Карасьову та його дружині Олені Іванівні Леві (Памяти..., 1975, с. 117-119; Виноградов 2014, с. 187-196; 2021, с. 236-244; Головачева 2014, с. 197-199; Гребенников 2020, с. 265-269). Цього року О. М. Карасьову виповнюється 120 ро-

ків із дня народження (3 серпня 1902) і 50 років із дня смерті (29 червня 1972).

Варто відзначити, що життєвий і науковий шлях О. М. Карасьова був дуже нелегкий, позначений не тільки бідністю та несправедливістю, а й багатьма іншими перипетіями долі, що, звісно, залежало не так від нього самого, як від часу, в якому він жив і працював. Учений народився в Санкт-Петербурзі, куди незадовго до цього переїхали з села, втративши земельну ділянку, його батьки. Батько постійно працював кур'єром у Міністерстві фінансів, помер 1916 р., залишивши четверо синів. Мати була домогосподаркою й підробляла шитвом, але невдовзі, 1919 р., у 40-річному віці померла. Двох молодших малолітніх братів Олександра влаштували в притулок, а йому довелося залишити навчання в гімназії і жити в родичів батька й матері в різних районах поза межами Санкт-Петербурга. Там він працював то статистиком у відділі охорони здоров'я, то виконував певні доручення в інших державних установах.

Після того як у серпні 1920 р. йому виповнилося 18 років, він цілеспрямовано задля заробітків записався добровольцем до Балтійського флоту, де в Політичному управлінні працював спочатку журналістом, а згодом секретарем інформаційної частини. Так само за власним бажанням з січня 1921 р. він почав навчатися у Вищому фототехнічному інституті на поліграфічному факультеті. Однак через рік цей навчальний заклад припинив своє існування, причиною чого був загальний стан у країні. Здається, Олександр не розгубився і відразу вступив до Вищої школи пілотів-спостерігачів. Одночасно з цим він навчався спочатку як вільний слухач, а згодом і студент в Інституті громадянських інженерів на архітектурному факультеті. Навесні 1923 р. він був змушений припинити навчан-

* РУСЯЄВА Анна Станіславівна – доктор історичних наук, професор, ORCID: 0000-0002-6688-1897, annmar@3g.ua.

КУЗЬМІЩЕВ Олександр Геннадійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net.ua.

ня, бо знову не вистачало коштів для утримання двох молодших братів.

Незважаючи на це, через рік його призвали на дійсну військову службу у військово-повітряний флот. Оскільки він раніше вже добровільно служив на флоті і навчався у школі пілотів-спостерігачів, а також опікувався двома братами, йому дозволили в січні 1925 р., ще до мобілізації, вступити до Ленінградського державного університету на факультет мовознавства і матеріальної культури, зокрема Греції й Риму. Тут він займався переважно вивченням архітектури давньогрецьких колоній Причорномор'я.

Пройшовши такий порівняно довгий шлях навчання в різних вищих навчальних закладах, О. М. Карасьов певний час не мав жодного диплома, зокрема й університету. Ось як він це пояснював у автобіографії за 1937 р., яка нині зберігається в Рукописному відділі Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури (ІМК) РАН: *«Закінчивши влітку 1928 р. університет, я через незгоду з програмою та організацією викладання на відділенні (відсутність низки необхідних дисциплін, повна відсутність марксистських курсів і т. п.) пішов з університету, не взявши диплома, продовжуючи займатися як практикант в Державній академії історії матеріальної культури (ДАІМК) у проф. Б. В. Фармаковського. У 1929 р. був зарахований до штату науково-технічним співробітником. Із 1936 р. працюю як археолог-архітектор. Із 1926 р. щорічно брав участь в археологічних експедиціях, переважно працюючи в Ольвії (9 експедицій), виконуючи з 1928 р. обов'язки архітектора в експедиції. Працював в Ольвії, Керчі, Херсонесі, на Тамані, в Ескі-Кермені»¹*. Це свідчення безперечно вказує на те, що ще під час навчання в університеті і після його закінчення О. М. Карасьов цілком захопився археологічними розкопками в Ольвії, які спочатку проводив Б. В. Фармаковський, і відносив себе до плеяди археологів — його учнів.

Далі в автобіографії О. М. Карасьов докладно зупинився на тому, що оскільки він отримав фахову археологічну освіту, брав участь у 14 археологічних експедиціях, постійно працював у галузі вивчення давньогрецьких колоній Причорномор'я, то вважає, що в подальшому його як фахівця потрібно задіювати не лише для виконання графічних фіксацій результа-

тів роботи експедицій, але й у науково-дослідницькій праці. Отже, у свої 35 років він нарешті усвідомив, що здатний на значно більші досягнення в археологічній науці. Цілком можливо, що в цей час його погляди змінилися під впливом Олени Іванівни Леві, із якою він одружився 1935 р. і яка в той час серйозно займалася наукою, працюючи над кандидатською дисертацією.

Зважаючи на рік, у якому було написано автобіографію, не виключено, що він «не взяв диплома з університету» не через особисте невдоволення, зокрема через відсутність марксистських курсів, а з якихось інших причин. Адже попередньо він писав, що у зв'язку з навчанням в Інституті громадянських інженерів відірвався від роботи секретаря в Красному Селі й автоматично був виключений із комсомолу 1924 р. Звісно, що в 1930-ті роки вивченню марксистської філософії надавалося значно більшого значення, тому для свого виправдання варто було натякнути на відсутність такого курсу в університеті.

Проте тодішнє бажання й прагнення О. М. Карасьова зайнятися науково-дослідницькою роботою не збулося. По-перше, ДАІМК, де він працював, була ліквідована наприкінці 1937 р. і перетворена на Інститут історії матеріальної культури Академії наук СРСР (ІМК АН СРСР). По-друге, його не зарахували до штату нової установи, хоч він продовжував робити креслення Ольвійської експедиції, але вже за щорічними угодами. Таке становище, коли втрачалася безперервність стажу і виникали проблеми з оплатою лікарняних, дуже турбувало й принижувало його, що зрештою спричинило намір боротися з несправедливим ставленням керівництва.

Цікаво, що за підтримкою він звернувся до Л. М. Славіна, з яким був добре знайомий. На той час Л. М. Славін вже обіймав посаду директора Інституту археології АН УРСР в Києві, куди його відрядили після згаданої ліквідації ДАІМК, і керував Ольвійською археологічною експедицією, тому швидко відреагував на прохання О. М. Карасьова. Заслуговує на увагу його лист до керівництва ІМК в Ленінграді: *«Підтримую клопотання архітектора-археолога т. О. М. Карасьова про відновлення йому постійного виробничого стажу. Тов. О. М. Карасьов працює в ДАІМК — ІМК із 1929 року. У 1937 р. через непорозуміння його зняли зі штатної відомості й перевели на роботу за угодою,*

¹ Тут і далі переклад з російської авторів цієї статті.

що не спричинило жодних змін у виконанні роботи тов. Карасьова. У 1938 р. т. Карасьов виконав серію креслень Ольвії за угодою з ДАІМКом. У 1939—1940 рр. ці роботи т. Карасьов продовжив, оплату роботи за угодою зробив Інститут археології АН УРСР згідно з угодою з дирекцією ПМК (Ольвійська експедиція проводиться спільно двома організаціями). Мені особисто, що близько стоїть до робіт з Ольвії, дуже добре відомо, що тов. Карасьов жодного дня не зупиняв своєї праці над графічним оформленням матеріалів ольвійських розкопок. Уважав би, що юридичне відновлення фактичного стажу роботи тов. Карасьова є справедливим актом, який повністю відповідає духу радянського законодавства» (Виноградов 2021, с. 239-240).

Завдяки цьому листу Л. М. Славина та підтримці інших колег 22 червня 1940 р. О. М. Карасьова було зараховано на посаду молодшого наукового співробітника. Саме в цьому році опубліковано його першу значну статтю про водопостачання Ольвії (Карасев 1941). Водночас він повинен був підготувати великий нарис для колективної праці антикознавців ПМК («Архітектура давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я»), який було опубліковано у відомому виданні *«Античные города Северного Причерноморья»* (1955а), тобто тільки через десять років після завершення Другої світової війни. У цьому нарисі на підставі відомих джерел, яких порівняно з нашим часом було доволі мало, він зумів визначити й розглянути найважливіші питання: будівельні матеріали, способи мурування, архітектурні ордери, оздоблення будівель, храми, громадські й поховальні споруди (Карасев 1955а). Підсумовуючи свій стислий нарис, О. М. Карасьов впевнено підкреслював, що такі міста, як Ольвія, Херсонес, Пантікапей і Фанагорія, особливо в ранній період їх існування, були типовими грецькими полісами; за своїм влаштуванням і зовнішнім виглядом вони мало чим відрізнялись від інших великих центрів еллінського світу.

У роки Другої світової війни сім'я Карасьова-Леві з дворічним сином Віктором зазнала великого лиха, не була одразу евакуйована і протягом всієї зими 1941—1942 рр. залишалась у блокадному Ленінграді. Судячи з того, що для О. М. Карасьова важливо було мати оплату лікарняних, він часто хворів, і саме через хворобу (найімовірніше, гіпертонію) його не призвали до дійсної армії. За розповіддю

Ю. А. Виноградова, О. М. Карасьов ледь не помер від голоду, через який утратив ковтальний рефлекс. О. І. Леві врятувала його, обмінявши на «чорному ринку» золоту обручку на плитку шоколаду. Він обережно її смоктав і таким чином поступово оговтався (Виноградов 2021, с. 240). Наприкінці червня 1942 р. йому вдалося вивезти своїх рідних із майже мертвого міста: спочатку до брата в Саратовську область, де він навіть встиг стати директором школи і викладачем історії, а у квітні 1943 р. переїхати до міста Ташкент, де перебувала група науковців ПМКа. Тут спільно з узбецьким філіалом АН СРСР було створено Фархадську експедицію під керівництвом В. Ф. Гайдукевича, у якій О. М. Карасьов працював архітектором.

Незважаючи на всі тяготи війни, учений писав дисертацію про оборонні споруди Ольвії. Вона була майже повністю завершена на час повернення до рідного міста 18 травня 1945 р., куди він прибув разом із сім'єю та іншими евакуйованими співробітниками ПМКа. Але тут на них чекала нова біда: їхню квартиру зайняли сусіди і відмовились її повертати. Оскільки Олександр Миколайович та Олена Іванівна ще не мали наукового ступеня і не вважалися дійсними науковцями, вони були позбавлені права на окрему квартиру. Тому вони оселилися в маленькій кімнаті будинку філіалу Академії наук.

Незважаючи на все це, О. М. Карасьов розпочав інтенсивну археологічну діяльність, насамперед у Криму. Так, упродовж 1946—1950 рр. він очолював Сімферопольський загін Тавроскіфської експедиції ПМК АН СРСР, який здійснював розкопки Неаполя Скіфського (Карасев 1950; 1951; 1953), а згодом, у 1955—1959 рр., брав участь у його дослідженнях. Крім того, в 1959, 1963, 1965—1966 рр. він займався розкопками городища «Чайка» поблизу Євпаторії, яке трактував як одне з укріплень Херсонеської держави елліністичного періоду (Карасев 1963; 1965; 1966; 1967).

Однак на найбільшу увагу заслуговує його археологічно-дослідницька праця в Ольвії. Спочатку, ще в 1946 р. він брав участь у розкопках Ольвії. А дещо пізніше, у ті самі роки, що й у Криму, разом із О. І. Леві він керував розкопками на ділянці «Е», де вперше зроблено найбільш значущі відкриття, опубліковані в добре відомій праці «Ольвия. Теменос и агора» (1964) та в низці статей (наприклад, див.: Карасев 1955b; 1956a; 1972; 1975; Карасев, Леви 1958; 1965; 1975; 1976). О. М. Карасьову належить

Рис. 1. О. М. Карасьов біля монументального вапнякового вітваря V ст. до н. е. в Ольвії (за Карасєв, Леви 1976, рис. 8).
Fig. 1. A. N. Karasiov near the monumental limestone altar of the 5th century BC in Olbia (after: Karasev, Levi 1976, Fig. 8).

найґрунтовніше дослідження монументальних пам'яток Ольвійського теменоса з докладним аналізом культурних нашарувань, функціональним визначенням різного типу й призначення кам'яних споруд, серед яких значними є найбільший в Північному Причорномор'ї вапняковий вітвар, храми Аполлона Дельфінія, шарові фундаменти імовірного Дельфініона та храму Зевса елліністичного часу, велика й мала стої, сакральна скарбниця тощо (Карасєв 1964). Ретельне вивчення монументальних пам'яток Ольвійського теменоса, що являли собою єдиний архітектурний ансамбль, його реконструкції, плани та ілюстрації архітектурних залишків слугують зразками в археологічній науці.

Варто також відзначити, що в процесі розкопок теменоса знайдено велику кількість мармурових плит із почесними декретами, мармурові постаменти для статуй із присвятними написами, сотні присвятних імпортованих посудин шанованим тут богам і тисячі уламків різноманітних керамічних виробів і теракотових статуєток.

Відкриття агори, східного торговельного ряду, гімнасію, будівельних залишків суду, водопровідної системи суттєво змінили уявлення про місто Ольвію і значно доповнили наші знання про її історичний та культурний розвиток, розглянуті торговельні відносини й полісну релігію.

Уперше в історії вивчення Ольвії О. М. Карасьов зібрав майже всі архівні плани цього міста й опублікував їх в окремій статті як джерело для його історичної топографії (Карасєв 1956б). Це, зокрема, плани П. І. Кеппена, І. М. Муравйова-Апостола, І. П. Бларамберга, А. С. Уварова, К. Прудіуса і А. Чиркова. На підставі їх вивчення дослідник зробив 27 цікавих і важливих висновків, а саме: основні руйнації будівельних залишків Ольвії датуються кінцем XV ст., коли на місці сучасного міста Очакова кримський хан звів фортецю Кара-Кермен, якою в XVI ст. заволоділи турки, а не XIX ст., коли парутинські селяни добували тут камінь для своїх осель; саме перші автори планів Ольвії зафіксували час знищення

її кам'яних оборонних споруд; за ранніми планами можна встановити кількість курганів і простежити закономірність їх розташування на некрополі; реконструювати давні дороги, що вели з міста й пролягали між курганами й багато ін. Автор також створив план, на якому представлено сітку доріг античної Ольвії. Загалом робота О. М. Карасьова показала, *«що ми ще недостатньо приділяємо уваги старим матеріалам, що зберігаються в архівах, які таять в собі чимало цінних даних, не введених до наукового обігу»* (Карасев 1956б, с. 34). Сучасні дослідники ольвійського городища, передмістя й некрополя часто посилаються на цю статтю вченого. У цьому аспекті важливого значення набуває публікація підготовлених ним таблиць із планами попередніх авторів.

При цьому заслуговує на особливу увагу той факт, що при наявності визначних археологічних відкриттів і знаних наукових публікацій О. М. Карасьов так і не захистив дисертації і до кінця своєї праці в ІІМКу перебував на посаді молодшого наукового співробітника. І річ не в тому, що він не написав такої праці. За різними документами добре відомо, що перед війною вчений почав працювати над дисертацією «Оборонні споруди Ольвії», яка була підготовлена до захисту в 1945 р. Після повернення з Ташкента керівництво цього Інституту звернулось до Всесоюзної атестаційної комісії з проханням дозволити захист без складання кандидатських іспитів, бо дисертант без жодних пояснень відмовився складати іспит із марксистсько-ленінської філософії. Унаслідок цього, незважаючи на всі його успішні дослідження, таке клопотання було відхилене (Виноградов 2020, с. 384-385; 2021, с. 241).

Через багато років у ІІМКу знову постало питання про дисертацію вченого. Так, В. Ф. Гайдукевич у характеристиці О. М. Карасьова 1959 р. підкреслював, що той є надійним, відданим справі, невтомним науковим співробітником, який своїми працями зробив значний внесок у вивчення античної культури Причорномор'я, особливо Ольвії; тому очевидним безглуздом є те, що до цього часу він не має наукового ступеня кандидата наук, на який давно заслужив. Однак питання про захист його дисертації було розглянуте аж через майже три роки (у червні 1962 р.), вже після того, як ІІМК перейменували в Ленінградське відділення Інституту археології АН СРСР, на засіданні Групи античної археології. Тоді всі його провідні співробітники одно-

стайно схвалили, що О. М. Карасьову потрібно присвоїти звання кандидата історичних наук без захисту дисертації.

У висновку до цього рішення відзначено такі факти: його участь у 49 експедиціях, переважно в Ольвії; науково-дослідницькі праці обсягом 25 друкованих аркушів; загалом великий цінний внесок у вивчення історії античної культури Північного Причорномор'я; за віком (60 років) і станом здоров'я О. М. Карасьову було важко пройти процедуру захисту. Виписки з протоколу з цим рішенням було відправлено В. Д. Блаватському. Своєю чергою тодішній завідувач Ленінградського відділення Інституту археології Б. Б. Піотровський звернувся з проханням до Б. О. Рибаківа про присудження О. М. Карасьову наукового ступеня кандидата історичних наук без захисту дисертації. Однак один із найвідоміших дослідників Ольвії був усе-таки позбавлений права отримати науковий ступінь і працював без нього на посаді молодшого наукового співробітника.

На підставі тільки статей О. М. Карасьова (1941; 1948; 1955а; 1956а; 1956б; 1958; 1959) український дослідник оборонної системи Ольвійської держави в перші століття нашої ери С. Б. Буйських відзначав його значний внесок у справу вивчення ольвійської фортифікації. Він уперше реконструктивно окреслив основні оборонні лінії міста в елліністичний час і перші століття нашої ери. Крім того, О. М. Карасьов припускав існування в Ольвії стратегічного водосховища, порушив питання про походження найдавніших земляних укріплень Ольвії (Буйських, 1991, с. 8). Принагідно додамо, що його стаття про ольвійські найдавніші вали й рови була опублікована українською мовою (Карасьов, 1958); також в іншому українському виданні вийшла стаття про культові споруди в північній частині ольвійської агори (Карасев 1955б).

В останній монографії про архітектуру Ольвійського поліса в графічних реконструкціях С. Д. Крижицький чимало уваги приділив публікаціям О. М. Карасьова та О. І. Леві. Так, наприклад, він відзначив, що в шістдесяті роки О. М. Карасьов уперше для Ольвії запропонував реконструкції культових і суспільних споруд Східного теменоса: це об'ємно-планувальна реконструкція храму Аполлона Дельфінія V ст. до н. е., реконструкція планування храмів Аполлона й Зевса III ст. до н. е., а також великої і малої стоя елліністичного часу;

об'ємно-планувальні реконструкції головно-го вівтаря і жертовника, гімнасія та дикастерія (Крыжицкий 2012, с. 4 і далі).

Звісно, нові археологічні розкопки та відкриття вносять певні корективи в авторські реконструкції. Тому С. Д. Крижицький застерігав, що ідеальної, стопроцентної достовірності реконструкцій ми ніколи не досягнемо. Адже міру достовірності варто сприймати як відносну систему оцінювання, яка дозволяє вибирати найприйнятніші варіанти, виходячи з певного кола параметрів. Водночас він підкреслював, що дослідження, гіпотези й реконструкції О. М. Карасьова допомагали йому в створенні ескізу відновлення загального вигляду Ольвійського порту й міста в цілому з урахуванням рельєфу місцевості (Крыжицкий 2012, с. 90).

У некролозі О. М. Карасьова згадано його ще не опубліковані великі праці: про будівлю суду на ольвійській агорі, грецьку факторію біля санаторію «Чайка», «Історична топографія Ольвії» та «Оборонні споруди Неаполя Скіфського» (Памяти..., 1975, с. 118). Без сумніву, учений заслуговував на присвоєння йому наукового ступеня кандидата історичних наук, проте 1971 р. його звільнено з Інституту у зв'язку із виходом на пенсію. Однак до наказу про звільнення додано похвальну характеристику, у якій, зокрема, сказано, що учень Б. В. Фармаковського О. М. Карасьов усе своє життя присвятив археологічному вивченню Ольвії, де він працював упродовж 45 років. *«Олександр Миколайович — прекрасний польовий археолог — зробив великий внесок у подальший розвиток та вдосконалення методики польових досліджень античних міст півдня СРСР. Особливо великі його заслуги у вивченні будівельної техніки та архітектури античних пам'яток Північного Причорномор'я, у першу чергу Ольвії й городища біля санаторію «Чайка».* Його багаторічні дослідження та реконструкції архітектурних пам'яток слугують зразком у цій галу-

зі науки» (докладніше див. Виноградов 2021, с. 241-242). Учений помер 29 червня 1972 р. — за чотири дні до свого 70-ліття.

Упродовж своєї археологічної діяльності О. М. Карасьов витратив чимало часу на графічну фіксацію пам'яток на численних розкопках, подальше оформлення креслень, рисунків і реконструкцій, написання звітів про працю Ольвійської та Чайкинської експедицій, залишив величезний графічний архів. Він виховав і навчив значну кількість майбутніх археологів, які ще студентами проходили практику в його експедиціях. Глибока обізнаність із матеріалами, широка ерудиція, освіченість, феноменальне розуміння найскладніших культурних на шарувань і вміння їх пояснювати разом із будівельними залишками притягували до нього багатьох дослідників як старшого, так і молодшого віку. Він з особливим натхненням водив екскурсії не тільки по тих місцях, де разом із дружиною О. І. Леві відкрив унікальні пам'ятки (агора, стоя, теменос із храмами Аполлона Дельфінія й Зевса, гімнасій, суд та залишки інших споруд), але й по всьому городищу, розповідав образно і яскраво, згадував цікаві випадки, що нерідко траплялися в Ольвії. Постійно цікавився розкопками Ольвійської експедиції під керівництвом Л. М. Славіна. Після смерті Б. В. Фармаковського українські та ленінградські вчені працювали спільно над вивченням Ольвії (Карасёв, Леви 1976, с. 22).

Найбільше уваги О. М. Карасьов приділив дослідженню й відновленню унікального монументального вапнякового вівтаря, простежив усі перебудови й визначив його головні функції та хронологічні періоди існування (Карасьов 1964, с. 73-104) (рис. 1). Реконструйований ним вівтар і нині прикрашає т. зв. Центральний, або Східний, теменос. Біля нього часто збираються учасники Ольвійської експедиції, відбувається традиційне посвячення студентів в «ольвіюполіти».

Буйских, С. Б. 1991. *Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры)*. Киев: Наукова думка.

Виноградов, Ю. А. 2014. Елена Ивановна Леви (1903—1996). По поводу 110-й годовщины со дня рождения. *Записки Института истории материальной культуры РАН*, 9, с. 187-196.

Виноградов, Ю. А. 2020. Несколько писем из стола В. Ф. Гайдукевича (всю ли правду нам надо знать?). *Археологические вести*, 27, с. 384-391.

Виноградов, Ю. А. 2021. А. Н. Карасёв. К 120-летию со дня рождения. *Археологические вести*, 33, с. 236-244.

Головачева, Н. В. 2014. Такой она мне запомнилась (памяти Елены Ивановны Леви). *Записки Ин-*

ститута истории материальной культуры РАН, 9, с. 197-199.

Гребенников, В. Б. 2020. Александр Миколайович Карасьов (1902—29.06.1972). В: Гребенников, В. Б. (ред.). *Українські археологи крізь епохи: дослідження степового Побужжя*. Миколаїв: Яслава, с. 265-269.

Карасёв, А. Н. 1941. К вопросу о водоснабжении Ольвии. *Советская археология*, 7, с. 129-139.

Карасёв, А. Н. 1948. Оборонительные сооружения Ольвии. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 22, с. 25-37.

Карасёв, А. Н. 1950. Раскопки Неаполя скифского в 1948 г. *Вестник древней истории*, 4, с. 179-187.

Карасёв, А. Н. 1951. Раскопки Неаполя Скифского. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 37, с. 161-172.

Карасёв, А. Н. 1953. Раскопки Неаполя скифского в 1950 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 49, с. 78-85.

Карасёв, А. Н. 1955а. Архитектура (Краткий очерк). В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, т. 1, с. 188-214.

Карасёв, А. Н. 1955б. Культурные сооружения в северной части ольвийской агоры. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 60-61.

Карасёв, А. Н. 1956а. Основные результаты работ на ольвийской агоре в 1953 г. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, 63, с. 124-127.

Карасёв, А. Н. 1956б. Планы Ольвии XIX в. как источник для изучения исторической топографии Ольвии. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 50, с. 9-34.

Карасёв, О. М. 1958. До питання про найдавніші вали і рови Ольвії. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 7, с. 16-28.

Карасёв, А. Н. 1959. Развитие строительного-каменного ремесла в античных городах Северного Причерноморья (VII-I вв. до н. э.). В: Смирнов, А. П. *Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху*. Москва: Изд-во Академии наук СССР, с. 126-138.

Карасёв, А. Н. 1963. Раскопки на городище «Чайка» близ Евпатории. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 95, с. 33-42.

Карасёв, А. Н. 1964. Монументальные памятники ольвийского теменоса. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 27-130.

Карасёв, А. Н. 1965. Раскопки городища у санатория «Чайка» близ Евпатории в 1963 г. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 103, с. 131-139.

Карасёв, А. Н. 1966. Раскопки у санатория «Чайка» в Евпатории. *Археологические открытия 1965*. Москва: Наука, с. 115-117.

Карасёв, А. Н. 1967. Раскопки городища «Чайка» в Евпатории. *Археологические открытия 1966*. Москва: Наука, с. 215-218.

Карасёв, А. Н. 1972. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 130, с. 35-44.

Карасёв, А. Н. 1975. К вопросу о водоснабжении ольвийского гимнасия. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 143, с. 3-10.

Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., Брашинский, И. Б. и др. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира. Сборник памяти Б. В. Фармаковского*. Москва: Наука, с. 13-21.

Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1958. Ольвийская агора (по раскопкам 1946—1957 гг.). *Советская археология*, 4, с. 127-143.

Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1965. Работы Ольвийской экспедиции ЛОИА в 1960—1962 гг. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 103, с. 80-93.

Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1975. Раскопки ольвийской агоры в 1970 г. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 143, с. 11-20.

Карасёв, А. Н., Леви, Е. И., 1976. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского. В: Сокольский, Н. И., Брашинский, И. Б. и др. (ред.). *Художественная культура и археология античного мира*. Москва: Наука, с. 22-45.

Крыжицкий, С. Д., 2012. *Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. Supplementum, 11. Симферополь-Керчь.

Леви, Е. И., Карасёв, А. Н., 1955. Дома античных городов Северного Причерноморья. В: Гайдукевич, В. Ф., Максимова, М. И. (ред.). *Античные города Северного Причерноморья*. Москва; Ленинград: АН СССР, т. 1, с. 215-247.

Памяти..., 1975. Памяти Александра Николаевича Карасёва (1902—1972). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 143, с. 117-119.

Надійшла 18.04.22

Anna S. Rusiaieva¹, Oleksandr H. Kuzmishchev²

¹ D.Sc., Professor; ORCID: 0000-0002-6688-1897, E-mail: annmar@3g.ua

² PhD in History, Research Fellow, Classical Archaeology Department, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net.ua

OLEKSANDR MYKOLAIOVYCH KARASIOV — PROMINENT RESEARCHER OF OLBIA PONTICA (TO THE 120TH ANNIVERSARY)

The life of Oleksandr Mykolaiovych Karasiov, a well-known archaeologist, a specialist in antiquity of the Northern Black Sea region, the discoverer of the Olbian agora, stoa, gymnasium and the central temenos of Olbia, was eventful. His biography and the path to archaeology was very thorny and difficult. However, until now the biography of this researcher has not been given enough attention, which is corrected by this article.

Oleksandr Karasiov was born in St. Petersburg on August 3, 1902. During his busy life, before becoming an archaeologist, he managed to work as an extra in the health department at the registry office, volunteered in the Baltic Fleet as a journalist, began studying at the Higher School of Pilot-Observers and entered the Institute of Civil Engineers at the Faculty of Architecture. And this is not a complete list. Finally, in January 1925, he entered the Leningrad State University at the Faculty of Linguistics and Material Culture.

Since 1926, during his studying at the university, O. Karasiov participated annually in the archaeological excavations at Olbia, which were initially led by B. V. Farmakovskiy, and considered himself as one of his disciples. Since that time, O. Karasiov was a tireless researcher of Olbia for 45 years, including 34 field seasons.

The greatest archaeological achievements of O. Karasiov were made after the Second World War, when he, together with his wife, O. I. Levi, led the excavations at the «E» site, where for the first time they made the most significant discoveries published in the work *Olvia. Temenos and agora* and in many other articles.

O. M. Karasiov owns the longest list of works on the monumental buildings of the Olbian temenos with a detailed examination of cultural stratifications, a functional definition of various types and purposes of stone structures, among which

the most significant are the largest altar in the Northern Black Sea region, the temples of Apollo Delphinus, the spherical foundations of a possible Delphinion and the temple of Zeus of the Hellenistic time, large and small stoas, sacred treasury, etc.

A thorough study of the monuments of the Olbian temenos, representing a single architectural ensemble and their publication, rightfully belongs to one of the most important archaeological discoveries made in Olbia and in the Northern Black Sea region in general.

Key words: Olbia Pontica, history of archaeology, Oleksandr Mykolaiovych Karasiov, Central temenos, temple, altar, reconstruction.

References

- Buisikh, S. B. 1991. *Fortifikatsiia Olviiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Vinogradov, Iu. A. 2014. Elena Ivanovna Levi (1903—1996). Po povodu 110 i godovshchiny so dnia rozhdeniia. *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury RAN*, 9, p. 187-196.
- Vinogradov, Iu. A. 2020. Neskolko pisem iz stola V. F. Gaidukevicha (vsii li pravdu nam nado znat?). *Arkheologicheskie vesti*, 27, p. 384-391.
- Vinogradov, Iu. A. 2021. A. N. Karasev. K 120-letiiu so dnia rozhdeniia. *Arkheologicheskie vesti*, 33, p. 236-244.
- Golovacheva, N. V. 2014. Takoi ona mne zapomnilas (pamiaty Eleny Ivanovny Levi). *Zapiski Instituta istorii materialnoi kultury RAN*, 9, p. 197-199.
- Hrebennykov, V. B. 2020. Oleksandr Mykolaiovych Karasiov (1902—29.06.1972). In: Hrebennykov, V. B. (ed.). *Ukrainski arkeolohy kriz epokhy: doslidzhennia stepovoho Pobuzhzhia*. Mykolaiv: Yaslav, p. 265-269.
- Karasev, A. N. 1941. K voprosu o vodosnabzhenii Olvii. *Sovetskaia arkeologiya*, 7, p. 129-139.
- Karasev, A. N. 1948. Oboronitelnye sooruzheniia Olvii. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 22, p. 25-37.
- Karasev, A. N. 1950. Raskopki Neapolia skifskogo v 1948 g. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 179-187.
- Karasev, A. N. 1951. Raskopki Neapolia Skifskogo. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 37, p. 161-172.
- Karasev, A. N. 1953. Raskopki Neapolia skifskogo v 1950 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 49, p. 78-85.
- Karasev, A. N. 1955a. Arkhitektura (Kratkii ocherk). In: Gaidukevich, V. F., Maksimova, M. I. (eds). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva-Leningrad: Izd vo Akademii nauk SSSR, t. 1, p. 188-214.
- Karasev, A. N. 1955b. Kultovye sooruzheniia v severnoi chasti olviiskoi agory. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN USSR*, 4, p. 60-61.
- Karasev, A. N. 1956a. Osnovnye rezultaty rabot na olviiskoi agore v 1953 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, 63, p. 124-127.
- Karasev, A. N. 1956b. Plany Olvii XIX v. kak istochnik dlia izucheniia istoricheskoi topografii Olvii. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, 50, p. 9-34.
- Karasov, O. M. 1958. Do pytannia pro naidavnishi valy i rovy Olvii. *Arkheolohichni pamiatky URSSR*, 7, p. 16-28.
- Karasev, A. N. 1959. Razvitie stroitelno-kamennotsebnogo remesla v antichnykh gorodakh Severnogo Prichernomoria (VII—I vv. do n. e.). In: Smirnov, A. P. *Problemy istorii Severnogo Prichernomoria v antichnuu epokhu*. Moskva: Izd vo Akademii nauk SSSR, p. 126-138.
- Karasev, A. N. 1963. Raskopki na gorodishche «Chaika» bliz Evpatorii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 95, p. 33-42.
- Karasev, A. N. 1964. Monumentalnye pamiatniki olviiskogo temenosa. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olviia. Temenos i agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 27-130.
- Karasev, A. N. 1965. Raskopki gorodishcha u sanatorii «Chaika» bliz Evpatorii v 1963 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 103, p. 131-139.
- Karasev, A. N. 1966. Raskopki u sanatorii «Chaika» v Evpatorii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1965*. Moskva: Nauka, p. 115-117.
- Karasev, A. N. 1967. Raskopki gorodishcha «Chaika» v Evpatorii. *Arkheologicheskie otkrytiia 1966*. Moskva: Nauka, p. 215-218.
- Karasev, A. N. 1972. Raskopki olviiskoi agory v 1967—1969 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 130, p. 35-44.
- Karasev, A. N. 1975. K voprosu o vodosnabzhenii olviiskogo gimnasia. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 143, p. 3-10.
- Karasev, A. N. 1976. B. V. Farmakovskii i Olviia. In: Sokolskii, N. I., Brashinskii, I. B. i dr. (eds). *Khudozhestvennaia kultura i arkeologiya antichnogo mira. Sbornik pamiaty B. V. Farmakovskogo*. Moskva: Nauka, p. 13-21.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1958. Olviiskaia agora (po raskopkam 1946-1957 gg.). *Sovetskaia arkeologiya*, 4, p. 127-143.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1965. Raboty Olviiskoi ekspeditsii LOIA v 1960 1962 gg. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 103, p. 80-93.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1975. Raskopki olviiskoi agory v 1970 g. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 143, p. 11-20.
- Karasev, A. N., Levi, E. I., 1976. Issledovaniia Olvii posle B. V. Farmakovskogo. In: Sokolskii, N. I., Brashinskii, I. B. i dr. (eds). *Khudozhestvennaia kultura i arkeologiya antichnogo mira*. Moskva: Nauka, p. 22-45.
- Kryzhitskii, S. D., 2012. *Arkhitektura Olviiskogo polisa v graficheskikh rekonstruktsiakh*. Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii. Supplementum, 11. Simferopol-Kerch.
- Levi, E. I., Karasev, A. N., 1955. Doma antichnykh gorodov Severnogo Prichernomoria. In: Gaidukevich, V. F., Maksimova, M. I. (eds). *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, t. 1, p. 215-247.
- Pamiaty..., 1975. Pamiaty Aleksandra Nikolaevicha Karaseva (1902—1972). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii AN SSSR*, 143, p. 117-119.